

École Doctorale Régionale en Sciences
Sociales

*Directii și teme de cercetare în
studiile de gen din România*

Atelier

Colegiul Noua Europă
București
5 iulie 2002

VoluM coordonat de
Ionela Băluță
Ioana Cîrstocea

Colegiul Noua Europă

Redactor: Irina Vainovski-Mihai

SERIA DE PUBLICAȚII RELINK

Dir ecții și teme de cercetare în studiile de gen din
România

Copyright © 2003 – École Doctorale en Sciences
Sociales. Europe Centrale și Colegiul Noua Europă

ISBN 973-85697-5-3

CONCEPTUL DE GEN O CATEGORIE UTILĂ PENTRU ANALIZA SOCIO-ISTORICĂ A REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA

IOANA CÎRSTOCEA

Argument

Sub acest titlu, care parafrazează în mod voit transparent titlul unui celebru articol programatic publicat de cercetătoarea americană Joan Wallach Scott în 1988,¹ îmi propun să dezvolt în cele ce urmează o argumentație cu privire la relevanța euristică a paradigmei sale teoretice aplicată la cazul românesc și să deschid câteva piste de reflecție legate de problematica fenomenelor caracteristice regimului comunist din România.

După o scurtă trecere în revistă a unor etape importante din istoria constituirii domeniului studiilor de gen ca disciplină academică, și o prezentare succintă a unor cercetări în care instrumentele istoriei genului și ale istoriei femeilor și-au dovedit interesul în studierea regimurilor totalitare, voi continua cu prezentarea conținutului articolului citat în deschidere, urmând ca în final să detaliez argumentația legată

¹ Joan Wallach Scott, „Gender a Useful Category of Historical Analysis”, în *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 28-50.

de terenul de cercetare care mă preocupă, și anume cazul românesc.²

De la istoria femeilor la studiile de gen – scurtă retrospectivă a conceptelor și a unui domeniu de cercetare³

Istoria femeilor s-a născut în anii '70, într-un context în care istoriografia își redefinea ariile de preocupări orientându-se către istoria vieții private și a cotidianului, istoria familiei și a mentalităților. Așezându-se sub semnul militantismului generat de mișcarea pentru eliberarea femeilor din anii '70 și afișând ca *motto* un citat din Virginia Woolf⁴

² Proiectul pe care îl voi prezenta aici pe scurt, cu titlu de exemplificare, se derulează de doi ani și constituie o etapă din teza de doctorat în sociologie pe care o pregătesc la EHESS – „Contribution à une sociologie de la transition roumaine à travers le prisme de la condition féminine et des représentations de la féminité” (titlu provizoriu), sub direcția științifică a lui Francine Muel-Dreyfus (EHESS, Paris) și a lui Andrei Pippidi (Universitatea din București, Institutul Român de Istorie Recentă, IRIR). O parte din cercetare s-a desfășurat în cadrul unei colaborări cu Institutul Român de Istorie Recentă din București, iar bilanțul acestei etape de lucru este disponibil sub formă de raport de cercetare la IRIR (Cf. Ioana Cîrstocea, „La construction politique de l'identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965”, *IRIR work in progress series*, no. 5, year 2002).

³ Pentru o istorie detaliată a acestui domeniu în spațiul științific francez, cu multe trimiteri comparative la cel american, vezi Françoise Thébaud, *Ecrire l'histoire des femmes*, ENS Editions, Fontenay/Saint-Cloud, 1998, căreia îi sunt îndatorată pentru prezentarea care urmează.

⁴ „Cruciadele... Universitatea... Camera Comunelor... Războiul de o sută de ani... Războiul celor două Roze... Învățații din Renaștere... Dispariția mănăstirilor... Lupta agrară și religioasă... Originea puterii maritime a Angliei... Armata... Și așa mai departe. Din când în când este menționată și o femeie anume, o Elizabeth sau o Mary; o regină sau o doamnă din lumea mare. Însă numai cu ajutorul minții și al caracterului, femeilor din clasele de mijloc le-ar fi fost imposibil să ia

devenit fetiș în studiile pioniere ale istoriei femeilor, această nouă direcție își propunea să regândească în mod critic cunoașterea acumulată până atunci, adresând istoriei întrebări menite să transforme femeile în actori vizibili ai societăților trecute și să facă din experiențele lor un subiect legitim, cu drepturi depline în universul științific.

Una dintre primele probleme cu care s-au confruntat adeptele noii orientări era aceea a surselor documentare. Femeile sunt în general absente din sursele tradiționale, iar

parte la vreuna dintre cele două mișcări care, strânse laolaltă, constituie punctul de vedere al istoricului despre trecut. Și nici în culegerile de anecdote nu vom găsi vreo femeie. Aubrey aproape că n-o menționează. Ea nu-și scrie niciodată propria viață și rareori ține vreun jurnal (...). Nu a lăsat nici piese, nici poezii în funcție de care să o putem aprecia. Lucrul pe care-l dorim, mi-am spus – și de ce oare nu s-ar găsi un student strălucit de la Newham sau Girton care să ni-l pună la dispoziție? – ar fi o mulțime de informații: cam câți copii avea? cum arăta casa în care locuia; dacă avea o cameră numai a ei; dacă gătea; dacă își putea permite să aibă o slujnică. Probabil că toate acestea zac undeva în registrele parohiale și de contabilitate; viața femeii obișnuite din epoca elisabetană trebuie să fie împrăștiată pe undeva, numai de s-ar găsi cineva să o reconstituie și s-o transforme într-o carte! M-am gândit, uitându-mă prin rafturi după cărți care nu erau acolo, că ar fi peste măsură de ambițios să le sugerez studenților de la aceste colegii vestite să scrie istoria din nou, deși recunosc că ea mi se pare adeseori puțin ciudată, ireală și asimetrică; de ce să nu se adauge un supliment istoriei? Dându-i, evident, un nume discret, astfel încât să poată figura și femeile, fără a se produce nici un fals. (...) Dar ceea ce cred că este deplorabil, am continuat uitându-mă din nou prin rafturi, este faptul că nu se știe nimic despre femeii înainte de secolul al optsprezecelea. (...) Iată-mă întrebând de ce nu scriau femeile poezii în epoca elisabetană, când nici măcar nu sunt sigură de felul în care erau educate; dacă erau învățate să scrie; dacă avea fiecare salonașul ei; câte femei aveau copii înainte de douăzeci și unu de ani; pe scurt, ce făceau de la opt dimineața până la opt seara.” (Virginia Woolf, *O cameră separată*, traducere de Radu Paraschivescu, Univers, București, 1999, pp. 57-58).

atunci când nu se întâmplă așa, documentele sunt aproape exclusiv produse ale discursului masculin. Din aceste motive și aproape în mod necesar, atenția cercetătoarelor feministe s-a îndreptat mai ales către sursele documentare puse în valoare de curente istoriografice novatoare, precum *microstoria* italiană și școala franceză de la *Annales* (literatura, periodicele, corespondența, dar și arhivele familiale, cinematografia sau istoria orală, pentru epocile mai apropiate).

În prima fază, care ar putea fi definită ca una de acumulare, văd lumina tiparului numeroase cercetări în ale căror titluri se regăsește adesea un enunț de tipul „femeile și...” (știința, presa, memoria etc). Unor teme consacrate ale istoriei sociale și ale istoriei mentalităților, precum munca și educația sau formele asociative și de sociabilitate, li se adaugă astfel noi obiecte de studiu. Supuse unor interogații prin prisma interesului specific pentru actorii feminini, temele se largesc treptat, pentru a include analize centrate pe reprezentările corpului feminin și ale funcțiilor sale în diverse societăți și momente istorice. Maternitatea, nașterea, frumusețea, limbajul aparențelor, profesiunile feminine axate pe îngrijire și educație (infirmitate, moașe, institutoare), prostituția, formele de devianță și boala intră în câmpul de preocupări ale istoriei. În spațiul american, o direcție fertilă de cercetare se referă la construcția socială a sexualității și la pornografie. Caracteristică pentru începuturile istoriei femeilor este și elaborarea unui set de problematici axat pe toposul victimizării, având drept rezultat constituirea unui adevărat repertoriu de suferință și umilințe, imagini extrase din analiza unor corpusuri de texte normative – religioase, științifice, juridice, medicale, pedagogice.

Această direcție nu este însă exclusivă, ei adăugându-i-se preocuparea pentru descifrarea istorică a identității feminine

din perspectiva autonomiei și a capacității de a acționa în spații sociale mixte (întreprinderea, familia) sau specifice (locurile de sociabilitate feminină: piețe, spălătorii, mănăstiri). În același sens, se încearcă reconstituirea prezențelor și intervențiilor feminine în cadrul mișcărilor sociale și al curentelor revoluționare. Pe lângă profesiunile feminine, sunt supuse unor analize istorice și sociologice raporturile din interiorul sferei private. Acestea li se datorează o observație metodologică a cărei importanță euristică la nivelul de ansamblu al științelor sociale avea să fie dovedită și consolidată o dată cu avansările teoretice din anii următori, și anume aceea că dihotomiile consacrate în mod tradițional în disciplinele umaniste – între natură și cultură, masculin și feminin, spațiul profesional și cel al familiei, și îndeosebi dintre sfera publică și spațiul privat – trebuie regândite critic și nu pot constitui categorii analitice universale.

Următoarea etapă din evoluția acestui câmp științific – cu vocație interdisciplinară – este aceea a deplasării interesului și a atenției de la obiectele de studiu centrate în mod exclusiv pe realitățile legate de femei ca actori sociali și istorici ale căror roluri trebuiau recuperate, către o istorie a raporturilor individuale și colective, reale și simbolice cu celălalt sex. Cercetarea se îndreaptă deci spre analiza raporturilor sociale dintre sexe (sintagmă care redă sensul termenului american *gender*), la toate nivelurile, respectiv al discursului, al reprezentărilor și al practicilor concrete. Relația permanentă cu alte categorii de analiză, printre care raporturile de clasă, identitățile rasiale sau diferențele etnice, devine un imperativ. În această a treia etapă, cercetările de istoria femeilor devin studii de gen, metodologia având ca priorități comparația și relaționarea, reconstituirea proceselor istorice și sociale, și nu simpla descriere a unor stări de fapt la un moment dat.

Abandonând discursul simplist și pe alocuri redundant legat de progres și emancipare, studiile de gen reconsideră tot ceea ce dă sens activităților și statutelor respective ale bărbaților și femeilor ca actori sociali, încercând să abordeze toate formele simbolismului sexual.

Printre cele mai semnificative luări de poziție teoretice în acest sens, se numără contribuția lui Joan Wallach Scott, care va fi expusă pe larg ceva mai departe. Autoarea își definește din capul locului propunerea ca fiind una critică și având ambiția de a avansa o conceptualizare mai fină a domeniului, reproșând între altele caracterul prea descriptiv al studiilor de istoria femeilor. Dimensiunea novatoare pe care o aduce grila sa teoretică constă în aceea că propune o privire mult mai atentă la aspectul politic înțeles, în sens larg, ca distribuire inegală a puterii, care conduce la conflicte. Relațiile de gen, raporturile sociale dintre sexe constituie deci o categorie centrală în analiza raporturilor de putere. În același sens se îndreaptă și contribuțiile mai recente ale cercetătoarei franceze Michèle Riot-Sarcey,⁵ care insistă la rândul ei asupra necesității de a restitui dimensiunea politică a reprezentărilor, înțelese ele însele ca forme de putere.

Paradigma teoretică elaborată de Joan W. Scott prezintă avantajul de a avea un caracter suficient de cuprinzător pentru a putea fi aplicată cu succes pe terenurile istorice cele mai diverse. Rețin îndeosebi definiția conceptului de gen, categorie analitică referitoare la raportul construit social dintre cele două sexe, care este conceput ca element de primă importanță al organizării sociale și ca element constitutiv și semnificativ al

⁵ Cf. Michèle Riot-Sarcey, citată de Françoise Thébaud, *op. cit.*, p. 131. Cf. Michèle Riot-Sarcey, „L’historiographie française et le concept de ‘genre’”, în *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-dec. 2000, pp. 805-814.

relațiilor sociale și al relațiilor de putere. Genul este în viziunea lui Joan W. Scott un instrument de analiză, o grilă de interpretare istorică și sociologică pentru diferite terenuri de cercetare. Din punctul meu de vedere, partea cea mai utilă a acestui cadru teoretic și metodologic o constituie cele patru axe simultane după care poate fi descifrat și analizat raportul social dintre sexe, și anume: simbolurile și reprezentările, conceptele normative, instituțiile sociale, identitățile subiective. Cele patru niveluri de analiză sunt inseparabile în această paradigmă, după cum sunt inseparabile analiza istorică și cea sociologică, conceptul de gen incluzând caracterul dinamic al raporturilor sociale. În acest sens, nici o structură socială și nici o schimbare înscrisă într-un cadru cronologic specific nu sunt explicabile într-o perspectivă strict sincronică, ci numai prin decodarea sociogenezei ideilor, prin interpretarea diacronică, prin apelul la istorie și la modelele interpretative caracteristice acestei discipline.

Primul dintre palierele de analiză se referă la elementele disponibile în stocul cultural al unei societăți date, la simboluri și reprezentări multiple și adeseori contradictorii, dintre care unele anume sunt activate în diverse momente istorice. După o repertoriere a acestor idei centrale în spațiul cultural al societății pe care o studiază, interesul cercetătorului ar fi deci acela de a încerca să identifice mecanismele care determină selecția, conexiunile care ocupă prim-planul gândirii simbolice în anumite momente, rădăcinile istorice ale ideilor celor mai vehiculate la un moment dat.

Prin urmare, al doilea nivel de analiză se concentrează asupra ideilor și conceptelor normative care impun și limitează sensul simbolurilor și imaginilor din mentalul colectiv, prin intermediul cărora se operează selecția de care pomeneam mai sus, care fixează explicit seturile de idei dominante. Aceste

concepte normative capătă formă de doctrine, ele regăsindu-se mai ales în textele juridice, dar și în cele științifice și filosofice. Deși prezența lor în spațiul cultural apare ca produsul firesc al unor procese logice (ba chiar „legice”!), punctele de vedere devenite dominante și considerate singurele posibile și legitime sunt cel mai adesea rezultatul unor conflicte. De aceea este interesant de urmărit felul în care se produce medierea culturală, care sunt pozițiile ideologice alternative respinse – uneori reprimite – în favoarea celor reținute, care au fost dezbaterile din spatele consensului politic și social, care au fost pozițiile opuse.

Pentru a putea elucida aceste medieri, e nevoie de o investigație la nivelul mai concret al instituțiilor sociale în sens larg. Familia este în general instituția la care se face imediat referire atunci când sunt discutate chestiunile legate de condiția femeilor în societate și de raporturile dintre sexe. Dar o analiză care să se reducă la acest cadru, prin forța lucrurilor limitat, este insuficientă. De aceea cercetătorul are obligația să-și îndrepte atenția spre sistemul educativ, spre instituțiile de încadrare profesională și mai ales spre instituțiile politice în sens larg, luând în discuție aspecte legate de felul cum este formulată condiția de cetățean, accesul la viața publică și la decizia politică etc.

Identitățile subiective constituie nivelul următor de interpretare, prin care se încearcă o reconstituire a efectelor sistemelor macro-sociale și ale constrângerile instituționale asupra indivizilor. Organizarea socială și reprezentările culturale au diferite repercusiuni la nivelul cotidianului trăit. Or, aceste efecte nu pot fi surprinse decât prin micro-analize și prin metode calitative, prin varierea eșantioanelor și prin apelul la surse documentare precum memorii și jurnale, literatură, interviuri comprehensive sau istorii de viață.

Acest din urmă punct din paradigma propusă de Joan Scott îmi permite să evoc o altă observație deosebit de utilă, și anume faptul că relevanța euristică a metodologiei studiilor de gen nu este completă în absența conexiunilor dintre istoria socială și istoria genului. Insistând asupra inconsistenței oricărui obiect de studiu construit pe baza categoriilor din universul sensului comun („femeile”, „femeia” numărându-se printre acestea!), Gianna Pomata⁶ recomandă și ea abandonarea interpretărilor pseudoștiințifice care se limitează la enumerarea conținuturilor mai mult sau mai puțin misogine ale discursurilor privitoare la femei („petit jeu féministe vite fastidieux”, p. 1024), pentru a căuta în arhive sensul influenței acestor prescripții asupra vieții de zi cu zi a femeilor și a societății în general. Sistemul juridic, cu ansamblul său de reguli și de interdicții pentru respectarea cărora poate fi și este mobilizată violența instituțională legitimă apare ca loc privilegiat, aflat la intersecția dintre reprezentări și practici sociale, pentru studierea sistemului de valori în jurul cărora se articulează un spațiu social. Iar pentru că anumite idei au consecințe mai grave decât altele și lasă urme la nivelul dispozițiilor legale (p. 1024), demersul științific adecvat constă tocmai în combinarea istoriei femeilor ca istorie socială cu istoria genului ca istorie a construcției sociale a categoriilor de masculin și feminin, prin intermediul discursurilor și a practicilor.

Așa cum apar la o privire retrospectivă, momentele principale din parcursul științific deschis de istoria femeilor sunt marcate de o definire a conceptelor și a strategiilor metodologice, o deplasare a interesului de la cauze la procese, de la o înțelegere cauzală la o încercare de a descifra

⁶ Gianna Pomata, „Histoire des femmes et 'gender history'”, în *Annales*, no. 4/1993, pp. 1019–1026.

procesualitatea socio-istorică: de la o istorie identitară, impulsionată de mișcarea de eliberare a femeilor, la o istorie a opresiunilor și a revoltei feminine, de la o istorie ce regândește evenimentele la feminin, la o istorie a actorilor feminini în căutarea integrării sociale, de la o istorie a diferențelor sexuale sau a relațiilor dintre bărbați și femei, la una preocupată să surprindă construcția socială a categoriilor de masculin și feminin, diferențele și procesele de diferențiere, articularea identităților multiple.

Studiile de gen și regimurile totalitare ale secolului al XX-lea

O întregă literatură a fost consacrată chestiunii punctuale a instrumentării politice a rolurilor feminine și emancipării feminine ca obiect de interes în diverse programe politice, revoluționare sau nu. Astfel, Florence Rochefort⁷ semnaleză că unul dintre succesele notabile ale mișcărilor sufragiste constă tocmai în faptul că ele au condus la asimilarea emancipării politice feminine cu un semn de modernitate. Ca urmare, guvernele dornice să-și afișeze voința de a rupe cu trecutul și de a inova la nivel politic, precum și conducerile politice ale tinerelor națiuni pe cale de afirmare au înscris egalitatea politică dintre bărbați și femei în programele lor, în chip de garanție pentru legitimitatea democratică sau ca mijloc de a se înscrie în modernitate. O idee apropiată se regăsește și în articolul citat al lui Michèle Riot-Sarcey,⁸ care atrage atenția

⁷ Florence Rochefort, „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche comparative”, în Yolande Cohen, Françoise Thébaud (sous la direction de), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programme Rhône-Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, p. 41.

⁸ Michèle Riot-Sarcey, *art. cit.*, p. 813.

asupra zidirii simbolice a femeilor la temelia dispozitivelor ierarhice al democrațiilor reprezentative, ale căror reguli sunt adoptate de toate partidele politice. Inspirându-se din studiile de istorie antică ale lui Nicole Loraux, această autoare atrage atenția și asupra faptului că interesele și conflictele de putere care se concentrează pe condiția politică a femeilor sunt rareori explicate în discursul public, recomandând prin urmare o descifrare a ideologiei care să țină seama și de „tăcerile” acesteia, de ideile care nu transpar imediat în discursul public. În acest punct, Riot-Sarcey întâlnește recomandările metodologice ale altei autoare deja pomenite,⁹ avertizând asupra pericolului esențializării genului ca obiect de analiză și recomandând o permanentă corelare a discursului politic cu privire la condiția feminină cu faptele extrase din experiența socială a actorilor subordonați politicului.

Pe de altă parte, cercetările de istoria femeilor având în centrul lor terenuri istorice europene legate îndeosebi de momentele de criză socială din perioada celui de-al doilea război mondial,¹⁰ încearcă să identifice o sursă a preocupării politice pentru reglementarea condiției feminine în evoluțiile demografice din anii '30 și în mișcările de emancipare caracteristice pentru *la Belle Epoque*, care s-ar afla la originea zelului reformist al politicienilor conservatori dornici să restabilească ordinea socială și să impună femeilor întoarcerea la rolurile tradiționale de mame, inclusiv de mame ale poporului și ale națiunii.

⁹ Gianna Pomata, *art. cit.*

¹⁰ Mă refer la Maria-Antionietta Macciocchi sau la Victoria de Grazia și la cercetările asupra fascismului italian, la Francine Muel-Dreyfus și studiul său despre regimul de la Vichy, la Claudia Koonz sau Rita Thalmann și lucrările privitoare la naționalism-socialismul german.

Toate aceste posibile explicații pentru interesul politic al reglementării și exhibării rolurilor legitime feminine sunt sintetizate și de Nira Yuval Davis,¹¹ care identifică mai multe seturi de rațiuni pragmatice și simbolice: astfel, femeile sunt percepute ca purtătoare ale așa-numitei „poveri a reprezentării” (*burden of representation*), identitatea feminină fiind construită la nivel simbolic ca expresie a identității colective a comunității politice (dovada fiind înseși personificările feminine ale națiunii, de exemplu „Maica Rusia” sau „Patria”¹²). Pe de altă parte, deși adeseori femeile ca indivizi sunt excluse din corpul politic și de la exercițiul colectiv al puterii, aceasta nu împiedică faptul că „emanciparea feminină” constituie elementul simbolic prin care sunt semnificate atitudini politice și sociale față de schimbare și modernitate, într-o mulțime de proiecte revoluționare sau de decolonizare. Conexiunea logică menită să explicitizeze această investire a femeilor în postura de reprezentare politică a progresului este consecința unei alte asimilări simbolice, respectiv concepția conform căreia femeile sunt în același timp și „purtătoare ale tradiției” (*carriers of tradition*), din aceasta decurgând de altfel și o seamă de tensiuni și contradicții în majoritatea proceselor de reformă socială.

¹¹ Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation*, Sage Publications, London, 1997, p. 45 și următoarele.

¹² Republica franceză este și ea reprezentă printr-o figură feminină, Marianne. Pentru o interpretare a acestei reprezentări, a se vedea Maurice Agulhon, „La représentation de la France : quelques représentations sur l’image féminine en politique”, în Hoock-Demarle, Marie-Claire (sous la direction de), *Femmes, nation, Europe*, Cahiers du CEDREF, Université Denis Diderot, Paris, 1995, pp. 12-17. Nici imaginarul politic românesc nu face excepție de la acest canon romantic: amintesc aici celebrul personaj al „României revoluționare” pictat de C. D. Rosenthal, sub influență franceză, probabil. Vezi în acest sens și studiul Lonelei Băluță, cf. *infra*.

Folosind sau nu ca atare sintagma „studii de gen”, numeroase cercetări recente s-au oprit asupra sistemelor politice totalitare de stânga sau de dreapta, propunând interpretări prin prisma raporturilor dintre sexe și a modului în care este reglementată politic diviziunea dintre masculin și feminin. Fără a intra în detaliile, bine cunoscute, ale dezbaterii privind posibilitatea morală de a stabili o comparație între totalitarismele de stânga și de dreapta (a cărei abordare nu intră deloc în preocupările mele, mai ales că nu am mijloacele și nici calitatea de a participa la o astfel de dezbatere), trebuie totuși remarcat că se pot identifica unele recurențe care permit stabilirea unui cadru comun de analiză, cel puțin la nivelul metodologiei disciplinei studiilor de gen sau ale istoriei femeilor. Ambele tipuri de ideologie se preocupă în mod particular de impunerea unor roluri clare pentru reprezentanții celor două sexe, condiția feminină făcând obiectul unor reglementări stricte: dacă în cazul regimurilor de tip totalitar de dreapta accentul cade pe orientarea femeilor spre spațiul domestic și pe impunerea exclusivă a rolurilor domestice, regimurile de stânga reglementează rolurile feminine atât în sfera publică, cât și în spațiul domestic, cetățenia feminină fiind axată atât pe rolurile reproductive și educative, cât și pe cele productive.

Printre cercetările de istoria femeilor consacrate regimurilor totalitare, menționez studiile Ritei Thalmann,¹³ care încearcă să descifreze rolurile deținute de femei în sânul societății germane din perioada național-socialismului, interogând categoria de „emancipare feminină” vehiculată de propaganda nazistă. Aceste studii aveau de altfel să deschidă

¹³ Rita Thalmann, *Etre femme sous le Troisième Reich*, Editions Robert Laffont, Paris, 1981; Rita Thalmann (sous la direction de), *Femmes et fascismes*, Tierce, Paris, 1986.

seria de cercetări consacrate ambiguităților politice ale mișcărilor feminine și feministe, precum și mecanismelor sociale ale adeziunii la un regim opresiv. Făcând apel la documente inedite, reconstituind portrete și traiectorii sociale, autoarea este preocupată de asemenea să chestioneze posibilitățile și limitele revoltei, însă asumă caracterul parțial al surselor de care dispune, care limitează demersul la confruntarea imaginii propuse de național-socialism despre femeia germană cu imaginea pe care femeile însele o au despre sine prin raportare la această construcție de propagandă. Una dintre direcțiile de analiză interesante trimite la aprofundarea rădăcinilor istorice și culturale ale nazismului, pe care autoarea le interoghează din perspectiva a ceea ce ea numește „ordinea patriarhală a luteranismului prusac”. Accentul pe analiza mecanismelor conformismului social, a rigidităților psihice și intelectuale, a absenței de spirit critic constituie alte piste de cercetare interesante și demne de toată atenția.

O metodă apropiată, dar mult rafinată în direcția sociologiei istorice și a psihologiei clinice, va fi experimentată de Francine Muel-Dreyfus¹⁴ în analiza sa consacrată „Revoluției naționale” din Franța mareșalului Pétain, în care urmărește să descifreze resorturile adeziunilor ideologice și să reconstituie istoria socială a reprezentărilor politice. Așezând în centrul demersului său noțiunea de „etern feminin”, categorie din sensul comun preluată de cultura savantă și devenită element nodal în jurul căruia se articulează principiile fundamentale ale regimului paternalist de la Vichy (a cărui deviză este „*Famille, Travail, Patrie*”), autoarea demonstrează că arsenalul de imagini conservatoare mobilizate în spirit

¹⁴ Francine Muel-Dreyfus, *Vichy et l'éternel féminin. Contribution à une sociologie politique de l'ordre des corps*, Seuil, Paris, 1996.

milenarist într-un moment de gravă criză socială este produsul unor vechi și complicate procese conflictuale care străbăteau societatea franceză încă după Comuna din Paris și care se agravasera între cele două războaie mondiale. Astfel, regimul de la Vichy, care a avut parte de o intensă mobilizare a populației, apare ca loc de manifestare și concentrare pentru tensiuni sociale exprimate sub formă de conflicte legate de cucerirea piețelor ideologice și instituționale, sau între imperative strategice și politice. Studiul este un exemplu de analiză foarte subtilă și nuanțată a ideii că identitatea feminină legitimă este în mod constant miza unor lupte care mobilizează, din diverse motive, grupuri sociale aflate pe poziții opuse, instituții cu interese divergente și agenți implicați în apărarea propriilor moduri de reprezentare a lumii. Viziunea normativă asupra femininului nu lipsește niciodată de pe șantierele ideologice apărute în momente de criză, dar conflictele legate de producerea acestora nu se încheie odată cu încheierea perioadelor violente.

Cât despre studiile de gen și istoria regimurilor totalitare de stânga, cercetările par să privilegieze o viziune asupra genului înțeles ca o categorie univocă, respectiv acelea în care categoria centrală de analiză sunt femeile ca grup social, sau reprezentările femeilor în producția culturală atinsă de ideologie. Studii de acest tip au fost efectuate îndeosebi pe terenuri sovietice și mai ales în spațiul științific american, unde *women studies* (în sensul de studii culturale orientate cu precădere spre cercetarea și descifrarea aspectelor legate de condiția femeilor și de reprezentările feminității, orientare apropiată de istoria femeilor din perioada sa de început și cu tentă feministă militantă) se bucură încă de mult interes.¹⁵

Cea mai mare parte a acestor cercetări pun sub semnul îndoielii ideile propagandei de stânga cu privire la emanciparea feminină și la egalitatea în plan social și politic, acuzând distanța dintre producția ideologică și realitatea socială. Amintesc doar câteva dintre concluziile unor astfel de cercetări. Astfel, imaginea tipică a femeii comuniste reunește responsabilități de soție, mamă, muncitoare și cetățeană,¹⁶ pe care, la modul ideal, aceasta le onorează fără probleme. Însă, prin apelul la studii menite să descifreze impactul social al măsurilor politice, emanciparea feminină este denunțată drept „mit total”.¹⁷ Diviziunea tradițională dintre spațiul public și cel privat se regăsește întocmai în diviziunea, devenită, desigur, ierarhie, a politicilor publice majore și minore: în aparatul birocratic și politic, femeile ocupă îndeosebi poziții subalterne și se regăsesc mai ales în domenii de activitate așa-zis legate de aptitudinile lor naturale, precum sănătate, învățământ, alimentație, propagandă, în vreme ce puterea propriu-zisă este exclusiv sau predominant masculină.¹⁸

¹⁵ Cu titlu de exemplu pentru modul în care sunt definite prioritățile unor astfel de cercetări, citez din introducerea unui studiu consacrat participării politice feminine în sistemul sovietic (cf. Genia K. Browning, *Women and Politics in the USSR. Consciousness Raising and Soviet Women's Groups*, Brighton, New York, St. Martin's Press. New York, 1987): „women as an analytical category are crucial to understanding social systems” (p. 9); în același studiu, sexismul este definit ca „ideology and cultural practice which links biological sex characteristics to a hierarchy of roles according to gender” (p. 15).

¹⁶ Genia K. Browning, *op. cit.*, p. 81.

¹⁷ Svetlana Aivazova, „La liberté et l'égalité des femmes dans les pays socialistes de l'Europe de l'Est (1960-1980)”, în Christine Fauré (sous la direction de), *Encyclopédie politique et historique des femmes, Europe, Amérique du Nord*, PUF, Paris, 1997, pp. 701-728.

¹⁸ *Ibidem*, p. 126.

Mai recent, în cercetările axate pe interpretarea schimbărilor sociale intervenite în urma schimbărilor politice de la sfârșitul anilor '80, chestiunea înțelegerii regimului de gen în lumea socialistă a fost readusă în discuție în sensul unei diversificări a modurilor de abordare și a interpretărilor pe diferite paliere. În introducerea unei culegeri de studii rezultând dintr-un proiect interdisciplinar axat pe studiul comparativ al societăților din mai multe țări ex-comuniste, Susan Gal și Gail Kligman¹⁹ insistă pe necesitatea nuanțării analizelor, ținând cont de diversitatea situațiilor locale și de evoluțiile temporale specifice, atrăgând totodată atenția asupra recurenței genului ca principiu structurant în majoritatea sistemelor politice (de la democrațiile socialiste la sistemele parlamentare liberale sau la statele-providență). Autoarele menționează un set de trăsături comune caracteristice regimului de gen în societățile socialiste, printre care intenția de a anula diferențele dintre bărbați și femei în spațiul politic și civic, deopotrivă cu diferențele de clasă și cu cele etnice, sau crearea unei societăți atomizate compuse din indivizi dependenți exclusiv de statul paternalist, fără a ignora contradicțiile rezultate din felul în care sunt concepute politicile referitoare la femei și recomandând ca strategie analitică recuperarea nivelului experienței trăite a actorilor înșiși, dincolo de discursul public și de ideologie.

Pledoaria pentru integrarea istoriei sociale și a istoriei genului în analiza regimurilor totalitare are în centrul argumentației, pe de o parte, ideea de sorginte foucauldiană a acțiunii orizontale a puterii,²⁰ iar pe de altă parte, ține cont

¹⁹ Susan Gal, Gail Kligman (eds), *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after the Socialism*, Princeton University Press, 2000, p. 5.

²⁰ Cf. Victoria de Grazia, *How Fascism Ruled Women, Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992, p. 3.

de lipsa de omogenitate a spațiului social, de tensiunile și conflictele experimentate dincolo de nivelul reprezentărilor oficiale.²¹ Cu titlu de exemplu, menționez câteva cercetări întreprinse în spațiul ex-sovietic, a căror țintă este tocmai descifrarea realității sociale din spatele retoricii comuniste. „Cum anume au trăit femeile din Rusia sovietică efectele revoluției care își propusese, prima din istorie, să le acorde egalitatea civică și să opereze o schimbare radicală a rolurilor lor sociale?”, se întreabă Barbara Alpern-Engel și Anastasia Posadskaya Vanderbeck²² în introducerea unei culegeri de povestiri de viață cu femei din fosta Uniune Sovietică. Cum anume toate aceste măsuri s-au regăsit la nivelul vieții de familie și la acela al vieții personale? Aceeași idee se regăsește și într-o pledoarie a lui Daniel Bertaux²³ pentru o rescriere a istoriei sovietice care să țină seama de dimensiunea specifică a relațiilor de gen și de felul în care noua normă politică a fost interiorizată de actorii sociali, sarcină pentru care culegerea și interpretarea mărturiilor și experiențelor acestora este un pas indispensabil, mai ales în condițiile în care arhivele sunt rare.

Principalele idei pe care le pun în evidență toate aceste studii și le nuanțează în funcție de contextele specifice se referă

²¹ Cf. Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1987, p. 5.

²² Barbara Alpern Engel, Anastasia Posadskaya Vanderbeck (eds), *A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History*, Westview Press, 1998, p. 3.

²³ Marina Malysheva, Daniel Bertaux, „The Social Experience of a Countrywoman in Soviet Russia”, în Selma Leyersdorff *et alii* (eds), *Gender and Memory*, Oxford University Press, 1996, International Yearbook of Oral History and Life Stories, Vol. IV, p. 32.

îndeosebi la pertinența categoriilor analitice clasice și a unora dintre schemele de interpretare curente în istoriografie și sociologie. Prima dintre acestea, care a mai fost adusă în discuție aici, este dihotomia public/privat, a cărei pertinență este dublu criticabilă atunci când subiectul de cercetare este circumscris unui spațiu social dominat de un regim totalitar și când obiectul în jurul căruia se articulează interesul cercetătorului este unul din domeniul relațiilor sociale dintre sexe.

Pretenția regimurilor totalitare de a anula distincția dintre spațiul public și cel privat este una dintre trăsăturile cel mai des invocate atunci când sunt propuse modele pentru analiza acestor societăți. Intenția de a anihila societatea civilă și de a reglementa viața privată se regăsește în toate programele politice ale regimurilor autoritare. Însă rămâne de fiecare dată deschisă întrebarea în ce măsură aceasta este dusă până la ultimele sale consecințe. Cu alte cuvinte, se impune să fie chestionate strategiile prin care dogma politică este eventual convertită, evitată sau chiar subminată de practicile curente. Rolul familiei – considerată „celula de bază a societății”, „fundament al statului sau al națiunii”, asupra căreia se concentrează de altfel o mare parte din energia legiferatoare a actorilor politici instituționali – este din acest punct de vedere unul deosebit de important. În aceeași măsură țintă a acțiunii politice și spațiu de repliere sau de rezistență la nivel social, instituția familiei permite reconstituirea unor interstii care se sustrag controlului politic, sau furnizează resurse ce vor fi folosite în scop personal (de exemplu rețelele de solidaritate tradițională).

Pe de altă parte, după ce începuturile feminismului academic consacraseră demersurile analitice orientate spre separarea spațiului domestic de viața publică, o întregă

literatură recentă,²⁴ axată pe subiecte de cercetare din alte spații decât cele de care ne ocupăm aici, subliniază incapacitatea grilei „public vs. privat” de a surprinde și explica complexitatea relațiilor sociale, diferențele și conflictele de roluri masculine și feminine. Lumea domestică presupune la rândul său existența unor spații de putere inegal distribuită, ea conține nuclee de sociabilitate și oferă ocazia pentru negocieri și rezolvări ale conflictelor.

Istoria și sociologia regimului comunist din România – un început de drum

A venit momentul pentru o trecere în revistă a interogațiilor și demersurilor interpretative al căror obiect îl constituie realitățile regimului comunist din România. Înainte de a discuta aspectele strict legate de metodologia studiilor de gen și a pertinentei sale pe acest teren istoric, cred că este important de menționat că istoria și mai ales sociologia regimului comunist din România se scriu cu dificultate.

Cea dintâi preferă abordările clasice, adeseori reduce la reconstituirea lanțului cronologic al evenimentelor și la descifrarea participării punctuale a unor actori sau altora la diverse momente insuficient elucidate. Ca rezultat, o profuziune de volume de documente consacrate unor momente considerate importante sau unor personaje marcante. Istoria politică, istoria partidului comunist și a elitelor politice, istoria supravegherii politice și a cenzurii ideologice sunt principalele centre de interes în jurul cărora gravitează discursul științific contemporan.

²⁴ Vezi, de exemplu, retrospectiv critică propusă de Amanda Vickery: „Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History”, în *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414.

O altă direcție de interpretare, foarte prolifică la rândul său, vizează reconstituirea repertoriului tematic al imaginarului colectiv circumscris regimului comunist. În absența unor demersuri analitice care să interogheze măsura în care ideile propagandei au fost interiorizate la nivelul corpului social, adesea tributară literaturizării și imaginației înseși, această direcție pare condamnată să opereze la infinit cu un set – în cele din urmă foarte limitat – de imagini din recuzita ideologiei, disponibile din abundență în sursele pe care le exploatează, de la presa de epocă la literatură și arte plastice.

În ceea ce privește sociologia, aproape fără excepție, analizele contemporane privitoare la perioada comunistă sunt sporadice și puțin sistematice, limitându-se cel mai adesea la sondaje de opinie legate de amintirea anilor de comunism. Pe de altă parte, statutul disciplinei în perioada în cauză este el însuși la originea acestei stări de fapt. Sunt bine cunoscute aspectele legate de anexarea ideologică a disciplinelor umaniste, sociologia având printre altele rolul de a cauționa cu date statistice „progresele” înregistrate de regim în toate domeniile (de la creșterea economică la demografie). Pe de altă parte, învățământul sociologic însuși a înregistrat o întrerupere brutală în anii '70, forma sub care el s-a mai practicat rămânând cea din interiorul universităților de partid.

Cvasi-absența cercetărilor privitoare la perioada comunistă nu este deci inexplicabilă, cu atât mai mult cu cât la ora actuală statutul arhivelor continuă să fie problematic. Accesul la sursele documentare care ar permite abordări sistematice cu uneltele istoriei sociale și ale sociologiei este limitat, iar restricțiile care împiedică accesul cercetătorilor la trecutul românesc recent explică totodată faptul că arhivele comunismului constituie și o permanentă sursă de scandaluri politice.

La prima vedere, aceste dificultăți par a fi compensate prin multitudinea de documente neconvenționale produse în ultimii ani de diverși actori mai mult sau mai puțin vizibili ai fostului regim. Este vorba despre volume de memorii, jurnale, interviuri cu caracter autobiografic, dar și despre demersurile în curs, menite să recupereze memoria comunismului prin culegerea de istorii de viață și constituirea unor bănci de date pe baza acestora. Însă aceste valuri de material brut nu-și pot dovedi utilitatea în absența unor analize substanțiale și riguroase, care să respecte exigențele științifice specifice unui demers istoric sau sociologic demn de acest nume.

Cele câteva încercări notabile în sensul interogării societății comuniste altcumva decât la nivel macro sau exclusiv politic se pot număra pe degetele unei singure mâini, iar valoarea lor este foarte inegală. Printre acestea, aș menționa un articol precursor, difuzat în Occident cu o clauză de confidențialitate de Pavel Câmpeanu în 1986,²⁵ în care sunt schițate câteva idei pentru o analiză a vieții cotidiene în România ultimului deceniu de comunism.

Trebuie menționate apoi două studii etnologice publicate la sfârșitul anilor '90 de Aurora Liiceanu,²⁶ respectiv de echipa Liviu Chelcea și Puiu Lățea.²⁷ Operând decupaje la nivel micro-social (comunități restrânse, aflate la distanță de prim-planul vieții politice) și folosind metode de lucru etnografice (anchete de teren, interviuri nedirective și aprofundate, observația participativă și istoria orală), cele două

²⁵ Pavel Câmpeanu, „Nașterea și moartea în România”, în *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Polirom, Iași, 2002, pp. 268-279.

²⁶ Aurora Liiceanu, *Nici alb, nici negru. Radiografia unui sat românesc, 1948-1998*, Nemira, București, 2000

²⁷ Liviu Chelcea, Puiu Lățea, *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, Nemira, București, 2000.

studii propun interpretări interesante și utile asupra realității trăite a comunismului.

Opțiunea Aurorei Liiceanu pentru „o istorie mică”²⁸ și pentru „un sat obișnuit, care nu are nimic excepțional, nici celebrități, nici calamități”²⁹ vizează reconstituirea experienței cotidiene a anilor de comunism într-o comunitate rurală, căutând locul de întâlnire dintre istoria generală și cea locală și accentuând mai degrabă interiorizarea evenimentelor și a constrângerilor politice de către indivizii aflați departe de centrele de putere. Această reconstituire furnizează o perspectivă interesantă asupra felului în care noile roluri recomandate de regimul comunist sunt integrate în universul experienței trăite, asupra impactului normei politice la nivelul cotidianului, asupra deturnării și instrumentalizării acesteia la nivel individual și comunitar. Se conturează astfel o imagine nouă a evenimentelor istorice și a evoluției structurii sociale sub presiunea politicului. Spre exemplificare, menționez traiectoria biografică a primăriței comuniste, personaj care întruchipează un prototip de mobilitate socială feminină deosebit de des invocat de propagandă, dar a cărei poveste surprinde prin distanța față de rolul politic și instrumentalizarea acestuia în scopul obținerii unui beneficiu familial și personal.

Cel de-al doilea studiu are în vedere, din nou într-un cadru comunitar aflat departe de centrele de putere, identificarea formelor în care țesătura socială se recompune prin opțiuni care nu se regăsesc în discursul public oficial, pe care practica socială îl contrazice, de altfel, aproape la fiecare pas. Accentele acestei cercetări cad pe formele de solidaritate și de constituire a identităților plurale într-o comunitate multiethnică, precum și pe identificarea mecanismelor care reglementează

²⁸ Aurora Liiceanu, *op. cit.*, p. 12.

²⁹ *Idem*, p. 7.

așa-numita economie secundară, principala sursă de subzistență în contextul de penurie generalizată din anii de sfârșit ai regimului comunist.

Un punct interesant care permite citarea acestor două studii în același cadru, mi se pare a fi propensiunea, deschiderea pe care ambele o sugerează și recomandarea implicită de a nu separa net, în analizele socio-istorice, fenomenele dinainte și de după 1990. Cele două cercetări trimit la continuități și recompoziții lente și dificile (adeseori conflictuale) ale formelor de solidaritate și ale valorilor, ignorate de cercetările în care contactul cu terenul este unul superficial sau chiar lipsește. În acest sens conduc și concluziile studiului de psihosociologie al Laviniei Betea, care propune conceptul de „comunism rezidual”,³⁰ prin prisma căruia să fie interogate atât schimbarea socială, cât și impactul ideologiei la nivelul structurilor profunde de gândire.

Last but not least, cercetările antropologice întreprinse de Gail Kligman,³¹ începute încă în timpul perioadei comuniste și continuate sistematic și după încheierea acesteia, constituie repere foarte semnificative pe harta istoriei sociale a comunismului. Propunându-și să analizeze „ideologia așa cum e trăită, nu doar cum e impusă de la centru la periferie”, „să reconstituie experiența vie a oamenilor”, autoarea întreprinde în anii '80 o cercetare într-o comunitate rurală din Maramureș, a cărei structură socială este descifrată prin prisma riturilor și a ritualurilor de trecere. Autoarea surprinde tensiunea conflictuală rezultată din suprapunerea proiectului comunist

³⁰ Lavinia Betea, *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Polirom, Iași, 2001, p. 245.

³¹ Gail Kligman, *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Polirom, Iași, 1998; *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, Humanitas, București, 2000.

de modernizare pe structurile satului tradițional, neadecvarea dintre reprezentarea politică a tradițiilor și funcțiile de regularizare socială pe care acestea continuă să le îndeplinească la nivel comunitar, precum și felul în care partajul rolurilor masculine și feminine este afectat de proiectul comunist de reformă socială.

În cel de-al doilea studiu, consacrat politicii demografice concepute și aplicate în perioada dictaturii lui N. Ceaușescu, cercetătoarea aprofundează și extinde reflecția din cartea precedentă. De această dată, ambiția sa este de a întreprinde o veritabilă „etnografie a statului totalitar”, înțelegând ca o „analiză a practicilor retorice și instituționale ale statului în sfera publică și a integrării acestora în viața zilnică”.³² Funcționarea regimului de tip totalizant din a doua parte a comunismului românesc, sintetizată prin conceptele de „duplicitate” și „complicitate”, va fi surprinsă printr-o grilă de analiză construită în jurul mecanismelor politice de control al reproducerii, fenomen gândit ca „locus ideal prin care poate fi lămurită complexitatea relațiilor formale și informale dintre state și cetățenii lor”.³³ Gail Kligman operează deci un decupaj transversal în realitatea socială, care va fi studiată simultan pe mai multe paliere de experiență. După o prezentare a cadrului legislativ referitor la femei, familie și copii, și a măsurilor medicale de control al sănătății populației în sens larg, este propusă o interpretare a propagandei nataliste, urmată de confruntarea cu experiența trăită subiectiv de indivizi a controlului politic asupra aspectelor cele mai intime ale vieții de cuplu. Ancheta de teren este metoda principală care conduce la reconstituirea realităților zilnice ale perioadei

³² Gail Kligman, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, op. cit., p. 11.

³³ *Ibidem*.

analizate. Prin opțiunea pentru această grilă de lectură, cartea lui Gail Kligman readuce în prim-planul construcției teoretice categoria analitică a genului, cu ajutorul căreia deschide de fapt, în mod magistral, cercetarea fină a realităților sociale caracteristice sistemului comunist din România. Totodată, volumul constituie și o piesă importantă în dosarul cercetărilor axate pe relațiile și mecanismele de dominație exercitate asupra corpului social în diverse regimuri politice.

Actorul politic feminin în comunism: o construcție a propagandei, o realitate, o cheie de lectură

Fără a avea pretenția unei revoluții conceptuale, cercetarea pe care o voi prezenta în cele ce urmează își propune să elucideze modul în care actorul politic feminin este construit de practica discursivă și politică a regimului comunist românesc, în contextul specific al acestui teren și făcând apel la mijloace documentare puțin sau chiar deloc exploatare din această perspectivă.

La prima vedere, rezultatele demersului meu pot părea previzibile, mai ales că, așa cum reiese din prezentarea consacrată studiilor de istoria femeilor întreprinse pe terenuri sovietice și ex-socialiste, concluziile sunt în general aceleași și în linii mari cunoscute. Consider însă că geneza reprezentărilor politice privitoare la partajul rolurilor masculine și feminine este deosebit de importantă, ca și reconstituirea – pornind de la mijloacele documentare de care dispunem – felului în care rolurile respective sunt interiorizate în practica vieții cotidiene. Interesul unei analize a regimului comunist prin prisma conceptului de gen este stimulat și de profuziunea de documente publice care reglementează rolurile politice și sociale ale actorilor feminini, deveniți ținte privilegiate ale programului de reformă socială.

Întrebarea la care încearcă să răspundă cercetarea mea vizează temeiurile interesului politic arătat de regimul comunist, în momentul instalării sale, față de situația femeilor. Un întreg set de problematici de cercetare se poate articula în jurul acestei teme centrale. Ce presupune, deci, schimbarea de paradigmă politică din anii '45-'50 în România? Care este concepția regimului comunist asupra societății pe care o administrează? Care sunt pârghiile acționate de puterea politică pentru a obține efectele scontate din partea corpului social? Care este răspunsul societății la „stimulii” politici pe care îi primește? Cu alte cuvinte, care este distanța – dacă există una – dintre norma politică și practica socială?

Paradigma pentru care optez presupune deci intervenția indispensabilă a istoriei sociale. De aceea, concepte precum „totalitarism”, „regim totalizant” etc. nu constituie decât un cadru general.³⁴

Înainte de toate, această cercetare constituie o încercare de a reconstitui un proces social și sociogeneza unor reprezentări curente, prin apelul la o sumă de surse documentare care au aparența unui *puzzle* în care ordinea se lasă ghicită cu greu și doar după atente eforturi de colectare, de corelare și de conectare a informațiilor furnizate de diverse

³⁴ În acest sens pledează mai multe voci contemporane preocupate de probleme apropiate de cele pe care le enunț aici. Pentru o sinteză utilă asupra multitudinii formelor pe care regimurile comuniste și mișcările sociale de sorginte comunistă le prezintă în diverse locuri și momente de-a lungul secolului al XX-lea, vezi Michel Dreyfus *et alii* (sous la direction de), *Le siècle des communismes*, Editions de l'Atelier, Paris, 2000. Acest volum propune și susține conceptul de „socialism real”, ca alternativă la conceptul de „totalitarism”, care nu acoperă, în viziunea autorilor, diversitatea istorică și sociologică a contextelor specifice și concentrează demersurile analitice într-un univers etic, considerat neadecvat unui demers științific.

nuclee producătoare de discurs. Am căutat în permanență să nu mă limitez la aspectele vizibile, legate de prim-planul vieții politice, ci să regăsesc sensul larg al practicilor politice așa cum au afectat ele nivelurile sociale aflate dincolo de lumina propagandei. De aceea, nici nu voi întârzia prea mult, de exemplu, asupra aspectelor legate de evoluțiile personajelor feminine de la vârful ierarhiei comuniste.

În spiritul programului propus de Joan W. Scott, am reținut mai multe niveluri de analiză și mai multe tipuri de surse.³⁵

Primul dintre acestea se referă la instituțiile politice centrale, respectiv Biroul Politic, apoi Comitetul Central al PCR, ale căror arhive sunt disponibile până în anul 1965.³⁶ Am decis să mă ocup de cercetarea acestei arhive îndeosebi pentru a surprinde procesul de schimbare a structurilor politice în momentul instalării regimului comunist. Dacă unele dintre stenogramele cuprinse în acest fond au fost deja publicate și studiate, corpusul de documente referitoare la organizarea politică a femeilor este în cea mai mare parte inedit. Aceeași arhivă este și principala sursă de date brute referitoare la constituirea organizațiilor politice feminine specifice în timpul primului deceniu de comunism din România și la funcționarea administrativă propriu-zisă (structura diverselor sectoare se regăsește în statele de funcțiuni și în grilele de salarizare). Exploatarea informațiilor din acest fond constituie o cale de acces în culisele ideologiei, permițând identificarea strategiilor

³⁵ Concluziile detaliate ale cercetării având la bază aceste surse se regăsesc în „La construction politique de l'identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965”, *loc. cit.*, precum și în „Inventer un acteur politique : le régime communiste roumain et la ‘question femme’ (1945-1965)”, comunicare la coloctviul „Communisme/postcommunisme en Roumanie”, Institut d'Etudes Politiques, Paris, text în curs de apariție în *Revue des études sud-est européennes*, no. 1-4/2002.

primare, așa cum sunt elaborate în laboratorul puterii, și reconstituirea procesului de decizie politică în desfășurare, necamuflet de limbajul „corectitudinii politice” a epocii.

Surprizele rezervate de acest fond sunt unele de proporții. Mă voi rezuma aici la a cita, cu titlu de exemplu, anexarea politică sau distrugerea formelor asociative feminine și feministe din perioada interbelică, sub pretextul reacționarismului; manipularea electorală a femeilor cu ocazia scrutinului din 1946 („femeile devin o masă electorală”³⁷); strategiile propagandei cu țintă feminină în care principiile mișcării de eliberare din anii '70 – printre care celebrul „*personal is political*” – se dovedesc a fi nu numai anticipate, ci și deturnate în scopuri ideologice: membrele Biroului Politic recomandă ca munca de propagandă să fie legată de viața zilnică a femeilor, ale cărei teme „să fie toate politizate”,³⁸ colonizarea politică a formelor de solidaritate tradițională, începând cu familia și continuând cu șezătorile rurale.³⁹ În viziunea noilor oameni politici, femeile, concepute ca o categorie omogenă, sunt considerate, alături de țărani și de reprezentanții minorităților naționale, exponenții schimbării sociale, asupra cărora se concentrează eforturile politice și atenția propagandei care le glorifică.⁴⁰

Un alt tip de documentație, corespunzător unui palier de analiză specific, este acela al cadrului legislativ care

³⁶ Inventar no. 238, fond Comitetul Central al PCR, Cancelaria (1945-1965) la Arhivele Naționale de Istorie, București.

³⁷ CC al PCR, Cancelaria, dos. 308/1945, f. 8; dos. 43/1945, f. 2.

³⁸ A se vedea, în acest sens, temele recomandate pentru conferințe publice, printre care amintesc metodele de prelungire a vieții, de mărire a producției de ouă, de spălare fără săpun. (Cf. CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 91, f. 38-39).

³⁹ CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 7-13, f. 74.

⁴⁰ CC al PCR, Cancelaria, dos. 14/1946, f. 8.

reglementează noul statut al femeilor în viața publică după 1944 (legile electorale, textele Constituțiilor, culegerile de norme auxiliare – Codul Familiei, Codul Muncii).⁴¹ Ideile reținute din exploatarea acestor surse documentare sunt interpretate într-o perspectivă dinamică, diacronică – în sensul că am încercat de fiecare dată o punere în relație cu situația anterioară, pentru a regăsi sensul schimbării afirmate politic. Și aici așteptările s-au dovedit sărace pe lângă conținutul real al textelor. Voi da un singur exemplu: cunoscute în linii mari datorită repetării pe toate canalele de propagandă, clișeele legate de egalitatea deplină între femei și bărbați și de accesul egal la meserii, la spațiul public, la viața politică etc. nu sunt susținute legal, înainte de elaborarea Constituției din 1948, decât de câteva rânduri din Legea electorală adoptată în grabă în anul 1946, având drept unic sens la momentul respectiv mobilizarea electorală a femeilor de partea Blocului Partidelor de Stânga.⁴²

⁴¹ Corpusul de texte legislative consultate cuprinde: Ioan Muraru, Gheorghe Iancu, Mona Lisa Pucleanu, Corneliu-Liviu Popescu, *Constituțiile române (texte, note, prezentare comparativă)*, București, Regia autonomă "Monitorul oficial", 1993; *Codul Familiei cu modificările ulterioare*, ediție de Victor Dan Zlătescu, Institutul Român pentru Drepturile Omului, București, Europos, 1993; *Constitutions, lois électorales et autres textes législatifs relatifs aux droits politiques de la femme*, Rapport (Commission de la condition de la femme), Nations Unies, New York, 1969; *Legea electorală cu un cuvânt introductiv*, Blocul Partidelor Democratice, Comitetul Central Electoral, Secțiunea Electorală, 1946; *Legea electorală din 9 mai 1939, comentată și adnotată de Corneliu Rudescu și Dragomir Vasilescu; Legea electorală pentru Adunarea Deputaților și Senat*, București, Imprimeria Statului, 1926.

⁴² Cf. *Legea electorală cu un cuvânt introductiv*, loc. cit. Publicată și difuzată sub formă de broșură de popularizare, legea este însoțită de o introducere (nesemnată) în care se precizează explicit că „ridicarea femeii din inferioritatea politică este dovada celui mai înalt spirit democratic” (p. 4).

O a treia direcție de cercetare se referă la simbolurile și „mitologiile” politice lansate și vehiculate pe căile propagandei oficiale⁴³ (mai ales prin presă, dar și în artele vizuale sau în literatură). Dincolo de interesul pe care îl presupune reconstituirea repertoriului de imagini oficiale și de modele de conduită recomandate de ideologie, semnalez importanța descifrării mecanismelor și rețelelor de difuzare a acestor idei. De aceea, în măsura în care accesul la surse mi-a permis, am identificat o serie de strategii simbolice și practice de propagandă, studiind regulamentele și normele de funcționare ale instituțiilor publice de tipul căminelor culturale sau al bibliotecilor, precum și o serie de prevederi referitoare la repertoriile cinematografelor sau ale expozițiilor, descoperite într-un fond arhivistic de la Ministerul Artelor și Informațiilor.⁴⁴ Activitățile din cadrul cercurilor de lectură și al căminelor culturale, conținutul emisiunilor radiofonice și al publicațiilor pentru femei – toate din perioada anilor '50 – sunt atent prescrise în reuniunile Biroului Politic, care se preocupă inclusiv de trasarea direcțiilor de lucru pentru realizarea unei literaturi potrivite cu astfel de manifestări.

În ceea ce privește conținutul propagandei adresate femeilor, repertoriul imaginilor vehiculate în anii '50-'60 este unul destul de restrâns, axat pe câteva teme binecunoscute,

⁴³ Corpusul de publicații de propagandă consultate cuprinde mai multe tipuri de documente: conferințe și congrese ale instituțiilor feminine; recomandări privind activitatea politică a femeilor; propagandă pentru/despre femei; portrete și biografii. Pentru o bibliografie detaliată, vezi Ioana Cîrstocea, „La construction politique...”, *loc. cit.*

⁴⁴ Ministerul Artelor și Informațiilor, direcția Presă, 1948-1950, inventar 110, fond 1373 la Arhivele Naționale de Istorie, București, care conține dosare de presă referitoare la diverse probleme de interes public ale momentului, printre care evenimentele legate de activitatea politică feminină instituțională.

pe care nu voi face decât să le enumăr în treacăt, în ordinea frecvenței: prim-planul este, firește, rezervat „modelului sovietic” (sintagma apare ca atare în nenumărate locuri); urmează imaginea bipolară care opune pe coordonate simetrice trecutul și prezentul, pe de o parte, iar pe de altă parte lumea capitalistă și lagărul socialist al păcii; al treilea element al recuzitei este un veritabil Panteon de eroine în rândul cărora luptătoarele ilegaliste ocupă locul cel mai important, acestora adăugându-li-se diverse figuri mai mult sau mai puțin reale din trecutul istoric sau din imaginarul folcloric.

Interpretarea acestui material conturează deja câteva ipoteze de lucru. Ca peste tot în lumea comunistă, activitatea politică feminină are și în România statutul unei „probleme epistemologice”.⁴⁵ Lumea socială pe care o proiectează ideologia este una structurată conform clivajului între clase sociale, și nu acelaia dintre genuri. Aceasta ar putea conduce la ideea că organizarea activității politice nu pare să țină cont de distincțiile dintre masculin și feminin sau de diferențele etnice, anulate din start, prin proclamarea egalității depline. Cu toate acestea, faptul însuși că se discută public în permanență despre o așa-numită problemă feminină și despre caracterul specific al „muncii politice în rândurile femeilor” atestă persistența unei lecturi a lumii sociale conforme cu grila diviziunii biologice dintre cele două sexe, precum și permanența convingerii că genul este o categorie fixă și semnificativă în sine. Această lectură este de altfel și cea care conduce la limbajul sexuat al politicii.

⁴⁵ Cf. Wendy Goldman, „Les femmes dans la société soviétique”, în *Le siècle des communismes*, op. cit., p. 187.

În definirea proiectului de implicare a femeilor în spațiul public, partidul comunist ajuns la putere în România după război a fost nevoit să integreze o serie de factori constrângători, dintre care cel dintâi este așa-numita „regulă socialistă a jocului democratic”, care presupune proclamarea și reglementarea juridică a egalității depline dintre bărbați și femei. Asimilarea „modelului sovietic” – paradigmă cu statut de autoritate, către care tind filosofia transformistă și proiectul voluntarist comunist – condiționează la rândul său felul în care este reglementat accesul femeilor la spațiul public. Legat de aceasta, temele recurente sunt recunoașterea și vizibilitatea publică, accesul la posturi de responsabilitate și la toate meseriile, protecția socială, recompensele materiale și simbolice. Și reglementările legale privitoare la familie își au originea explicită în modelul sovietic în care aceasta juca rolul de „celulă de bază a societății”, fixat de definiția stalinistă, după o evoluție destul de tumultuoasă în primele decenii care au urmat revoluției din octombrie.

Un alt element în dinamica construcției politice a actorului feminin se referă la condițiile locale din România postbelică. Într-o societate cu dominantă rurală zdrobitoare, formele asociative feminine moderne existaseră exclusiv în lumea urbană, înscriindu-se în linia practicilor caritabile și educative, cu tentă feministă sau doar cu pretenții culturale. Toate acestea vor dispărea încetul cu încetul o dată cu instalarea comunismului. În mediul rural, formele feminine de sociabilitate nu pretinseseră niciodată la o participare în planul public și politic. Formele comunitare tradiționale vor fi însă anexate brutal sau se vor transforma în nuclee de difuzare a ideologiei.

Ipoteza pe care o propun este că femeile au, în interiorul societății comuniste, o funcție de reprezentare, de „grup

martor”, ales pentru a fi folosit într-o demonstrație: o categorie socială privată de drepturi în trecut este luată drept țintă a discursului și a strategiilor legate de emancipare și de progresul social, pentru a ilustra succesul noilor politici și al transformării. În fapt, femeile nu participă niciodată la viața publică ca un grup preocupat să lupte pentru obținerea unor revendicări specifice. Lumea socială comunistă, departe de a fi uniformă, prezintă structuri ierarhice în care femeile continuă să fie privite ca făpturi minore, incapabile să se conducă și să se organizeze. „Masele feminine sunt ca și copiii, trebuie să știi cum să le iei”,⁴⁶ afirmă un lider politic în anii '45.

Pentru că și în interiorul grupurilor dominate există de fiecare dată ierarhii, țăranșile apar drept categoria cea mai înapoiată și mai îndepărtată de proiectul social comunist, devenind ținta favorită a demersurilor pedagogice ale propagandei. Pe de altă parte, preocuparea de a nu merge prea departe cu egalitatea politică determină și o ierarhizare a politicilor însele, precum și a posturilor de responsabilitate: femeilor li se rezervă domenii de activitate apropiate de definițiile tradiționale ale rolurilor, iar în întreprinderi și instituții publice sunt create special pentru ele funcții, mai mult sau mai puțin decorative, de directori adjuncți. Se dovedește astfel că femeile intră în viața publică respectând concepția tradițională asupra rolurilor masculine și feminine. „Orice femeie este mamă sau poate deveni.”⁴⁷ – Iată fraza ultimă în ceea ce privește pe femei. Formele dramatice ale exploatarea politice a acestui rol au fost explorate de Gail Kligman.

Fără a fi vreun moment interogată, soluția „problemei feminine”, elaborată în Uniunea Sovietică, este preluată ca

⁴⁶ CC al PCR, Cancelaria, dos. 16/1946, f. 71.

⁴⁷ CC al PCR Cancelaria, dos. 56/1955, f. 36.

atare în România și transpusă sub formă de măsuri legislative cu privire la participarea femeilor la viața publică, ameliorarea statutului lor față de instituțiile tradiționale și egalitatea juridică dintre sexe. Legat de aceasta, se dovedește o dată în plus indispensabilă chestionarea pertinentei analitice a dihotomiei dintre public și privat, mai ales în condițiile în care sistemul social este supus unui bruiaj ideologic permanent. Nu este suficient să remarci, pe urmele ideologiei, că femeile au drepturi politice și civice. Dincolo de discursul instituțional, reconstituirea schemelor de gândire care ordonează noua lume socială este indispensabilă. O astfel de analiză probează că, în realitate, mai nimic nu se schimbă în ceea ce privește concepția rolurilor feminine. S-a vorbit, în legătură cu acest aspect, despre o „revoluție conservatoare”, dat fiind că, practic, rolurile din viața privată au fost extinse prin politici de stat în sfera publică.

Cât despre principala organizație politică feminină, Consiliul Național al Femeilor din România, aceasta a supraviețuit în aceeași formă, din 1958, când a fost creată, până la sfârșitul regimului. Studiul procesului de compunere a acestei instituții mi-a permis să observ că ea nu are de fapt acces la decizia politică, nu participă la elaborarea proiectului politic comunist, ci este pur și simplu menită să preia și să difuzeze idei dominante în diferite momente. Consiliul Național al Femeilor din România funcționează într-o logică de apropiere simbolică a capacităților asociative feminine, de anihilare a oricărei forme de activism social autentic și de reprezentare într-un joc al aparențelor. Figurile feminine importante, cu adevărat implicate în procesul de decizie în anii comunismului, nu erau nici pe departe cele care animau organizația feminină de masă. Chiar și la nivelul practicilor politice cotidiene, în diferitele structuri ierarhice pe care le

presupunerea centralismul democratic, „activitatea politică în rândul femeilor” este una prost văzută, ironizată, adeseori chiar considerată compromițătoare într-o carieră politică.

Pentru aprofundarea procesului de încorporare subiectivă a normei difuzate de ideologie și impuse de instituțiile publice, respectiv pentru interpretarea atitudinilor individuale și a impactului constrângerii politice, problema surselor documentare devine una încă și mai delicată. Acest aspect se numără printre cele mai greu analizabile chiar în cazul în care terenurile de cercetare sunt unele contemporane, libere de constrângeri politice și de un control cu aspecte represive. Cu atât mai dificilă devine sarcina cercetătorului când are de-a face cu un cadru în care orice formă de expresie neconformă cu norma politică este interzisă și poate declanșa evenimente biografice tragice.⁴⁸

Literatura *samizdat* nu a prea existat în România, sertarele deschise după 1990 se dovedesc și ele destul de sărace în jurnale. De aceea, pentru a descifra trăirea subiectivă a constrângerii oficiale, o cale poate fi exploatarea documentelor produse *après coup*, respectiv volumele de memorii și interviuri, sau culegerile de documente de istorie orală și de povestiri de viață. Acestea sunt sursele la care am apelat pentru

⁴⁸ Este binecunoscut cazul inginerului Ursu, care și-a găsit sfârșitul în temnițele comuniste din cauza unui jurnal intim pe care îl scria în anii '80. Nuanțele și complexitatea sistemului de control al expresiei sunt inepuizabile, iar abordarea lor poate face subiectul unei cercetări aparte. Semnalez, din această direcție de cercetare, analizele consacrate instituționalizării cenzurii de Bogdan Ficeac, Marian Petcu, sau Adrian Marino, precum și studiile menite să elucideze formele de control politic asupra spațiului artistic întreprinse de Magda Cârneci sau Lucia Dragomir.

a regăsi detalii concrete din viața actorilor politici feminini și informații privitoare la modul în care ei și-au asumat rolurile prescrise de ideologie.⁴⁹ Exploatarea acestui tip de documente este îngreunată de caracterul nesistematic al informației și de absența unui principiu unitar: cercetătorii care culeg povești de viață, ca și martorii care produc memorii, operează propriile selecții și decupaje în experiența pe care o restituie. Pe de altă parte, se pune și problema distanței temporale dintre momentul producerii documentelor și evenimentele descrise, ceea ce conduce adesea la o reinterpretare a sensului întâmplărilor biografice astfel încât acestea să se ordoneze în traiectorii coerente din punctul de vedere al momentului prezent.⁵⁰

Una dintre șansele acestei cercetări, care mi-a permis să circumscriu ceva mai clar problematica experienței subiective a normei politice, a fost accesul la arhiva Comitetului Municipal

⁴⁹ Dintre volumele la care am făcut apel, menționez: Lavinia Betea, *Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu, Iliescu*, Evenimentul românesc, București, 1997; Paul Sfetcu, *13 ani în anticamera lui Dej*, București, Fundația Culturală Română, 2000; Lavinia Betea, *Corneliu Mănescu în dialog cu Lavinia Betea – Convorbiri neterminate*, Polirom, Iași, 2001; Annie Bentoiu, *Timpul ce ni s-a dat*, Vitruviu, București, 2000; Lilly Marcou, *Une enfance stalinienne*, PUF, Paris, 1982; Lucia Apolzan, *Drumuri, încercări, împliniri*, Fundația Culturală Română, București, 1998.

⁵⁰ O întreagă literatură este consacrată problemei pertinentei metodologice a utilizării documentelor cu caracter autobiografic în cercetările sociologice. Menționez dintre studiile pe această temă un articol de sinteză al lui Yves Chevalier („La biographie et son usage en sociologie”, în *Revue française de sciences politiques*, no. 1, février 1979, pp. 83-101), precum și articolul lui Pierre Bourdieu, „L’illusion biographique”, pp. 69-72, în *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 82-83/ 1986.

PCR Brașov,⁵¹ pe baza căreia am întreprins o analiză aprofundată a modului în care norma politică și practica socială se confruntă prin intermediul subiectivității indivizilor. Piesa cea mai importantă a dosarului de cadre, autobiografia de instituție este un document personal cu formă apropiată de un *curriculum vitae* modern, statutul său învecinându-se cu acela al unor hârtii oficiale de tipul diplomelor sau actelor notariale, înscrise într-o logică birocratică și contribuind la integrarea indivizilor în diverse subsisteme sociale și instituționale. Ea este în același timp rezultatul unei presiuni exterioare și produsul unei subiectivități, iar interesul de document sociologic al acestui tip de texte se datorează, nu în ultimul rând, faptului că permit reconstituirea tensiunii dintre constrângerea instituțională și afectivitatea indivizilor care le redactează. Dublu codificată, la nivel simbolic de o normă biografică elaborată și difuzată prin intermediul propagandei, iar la nivel formal de un chestionar care fixează temele principale în jurul cărora se concentrează atenția instituției politice față de individul pe care îl integrează, autobiografia se prezintă ca un *locus* ideal pentru a studia asimilarea de către individ a modelului uman și a modului de viață propus de ideologie.

Cercetarea sistematică a arhivei permite reconstituirea principalelor momente din algoritmul de selectare a cadrelor, precum și înțelegerea modului în care diverși actori sociali participă la etapele succesive ale elaborării sistemului politic. Date fiind dimensiunile corpusului, acest depozit de arhivă

⁵¹ Pentru detalii legate de această arhivă, vezi Marius Oprea *et alii*, *Securiștii partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002, îndeosebi Ioana Cîrstocea, „Eșalonul de mijloc al partidului unic: norme și practici de promovare”, pp. 46-79.

apare drept un eșantion reprezentativ pentru a permite o abordare sociologică prin prisma unui set de interogații privitoare la mobilitatea socială și geografică, în corelație cu ascensiunea politică și cu activitatea profesională. Documentele în cauză sunt și o adevărată mină de aur pentru studierea compoziției și a modului în care s-a constituit așa numita clasă politică intermediară, corpul birocratic local al partidului comunist, care a colonizat cu timpul toate structurile și instituțiile publice. Faptul că avem de-a face cu un nivel mediu al structurilor politice de conducere face ca analiza să fie cu atât mai interesantă, dacă ținem cont de raritatea și de caracterul adesea prea general al surselor documentare disponibile privitoare la aspectele care nu țin de prim-planul vieții politice. La rândul său, perioada pe care o acoperă arhiva Brașov este una puțin documentată altfel decât prin publicații produse și difuzate în epocă și inevitabil înscrise în logica discursului oficial și a scopurilor propagandei. Eșantionul de care dispunem datorită acestei arhive se pretează unor abordări fine atât în termeni de istorie socială (universul uman pe care îl regăsim în dosarele de cadre depășește cu mult numărul de 1000 de candidați propriu-zisi, precum și aria orașului și județului Brașov, dat fiind că evidența birocratică și ritualul verificărilor obligatorii pretind referințe la familii și la grupuri de sociabilitate formală și informală), cât și de analiză a diverselor reprezentări simbolice, respectiv norme sociale, modele, valori culturale.

Problematica generală pe care am reținut-o se referă la structurile sociale formate la capătul primelor două decenii de guvernare comunistă în România; la mobilitatea socială și la factorii care definesc acest fenomen; la felul cum sunt manipulate diverse imagini și concepte care dau formă lumii noi; la criteriile care guvernează definiția excelenței politice

în interiorul sistemului, precum și la acelea care conturează alteritatea intolerabilă a dușmanilor regimului, împreună cu delictele care conduc la excluziune și la marginalitate.

În ceea ce privește registrul specific al istoriei femeilor în comunism și al raporturilor de gen, arhiva furnizează surse de primă importanță pentru interpretarea modului în care capătă formă dihotomia dintre public și privat, precum și pentru descifrarea articulațiilor logice și simbolice dintre viața familială, pe de o parte, și viața profesională, publică în general, pe de altă parte. Mă rezum la a prezenta pe scurt o seamă dintre observațiile cele mai semnificative în acest sens.

Rolul pe care familia continuă să îl dețină în sânul noii organizări sociale din România comunistă se vedește pe mai multe paliere de analiză. Astfel, solidaritățile tradiționale sunt exploatare sub formă de capital social conform cu norma politică, în măsura în care membrii rețelelor familiale cauționează, în diverse feluri, carierele politice feminine: soți cu funcții politice înalte, socri sau unchi ilegaliști, mame medaliate sunt tot atâtea bune recomandări într-o autobiografie. O întregă cultură a raporturilor de întraajutorare și de sprijin îi obligă pe copiii deveniți adulți să își întrețină părinții bolnavi și/sau bătrâni. Mame în vârstă și fiice adulte necăsătorite locuiesc împreună, iar salariatele își abandonează locul de muncă în oraș pentru a se putea ocupa de gospodăria părintească atunci când boala sau vârsta înaintată îi împiedică pe părinți să o mai facă. Asemenea opțiuni, percepute ca firești, justifică și golurile din parcursul profesional, pentru care autobiografia pretinde explicații. Solidaritățile familiale acționează la nivel intergenerațional prin practica transmiterii în familie a patrimoniului material, dar și pe același palier de vârstă, respectiv între frați. Tinerele muncitoare angajate în fabricile din Brașov explică propriile alegeri profesionale prin prezența în oraș a vreunei surori mai mari, care le poate asigura

o primă integrare într-un mediu de sociabilitate nou sau un suport financiar pe care familia de origine nu reușește să-l ofere. În cazul unor conflicte în cuplu, familia de origine a femeii se dovedește atât un loc de refugiu, cât și un sprijin important pentru reconstituirea unui echilibru social și profesional. Autoritatea părinților asupra copiilor, fie ei și adulți, se manifestă în formele cele mai neașteptate, un caz extrem fiind acela în care o tânără activistă, pasionată de munca sa, explică refuzul unui stagiu de formare la Moscova propus de superiorii politici prin faptul că părinții nu și-au dat acordul ca fiica să se îndepărteze de familia de origine. Un astfel de exemplu atestă, și încă într-o notă destul de apăsată, faptul că noua normă politică nu se dovedește totdeauna și cu orice preț mai puternică decât norma tradițională.

Locul în care devine cel mai evidentă ponderea normelor tradiționale este însă schema după care se operează partajul rolurilor sociale masculine și feminine. În acest context, o lectură a autobiografiilor de instituție printr-o grilă care să ia în calcul simultan viața familială, activitatea profesională și participarea politică a femeilor se dovedește un unghi de analiză deosebit de interesant. Primul aspect pe care l-aș remarca este faptul că, adesea, carierele profesionale și politice feminine par a nu fi rezultatul unor proiecte autonome de definire a personalității sociale. În cele mai multe dintre cazuri, fetele merg să lucreze pentru că în familiile lor este nevoie de încă un sprijin financiar. Alteori, ele intră pe piața forței de muncă în căutarea unei posibile piețe matrimoniale, idee susținută de termenii limpezi în care autobiografiile precizează conexiunea dintre încheierea activității profesionale și debutul vieții de familie („am demisionat căsătorindu-mă”). Dacă nu s-a petrecut imediat după căsătorie, întreruperea activității profesionale feminine urmează nașterii primului copil, putând uneori să dureze câțiva ani. Situația se repetă întocmai la

nașterile următoare, ceea ce conduce la traiectorii biografice în care perioadele de activitate profesională alternează cu cele de inactivitate, și din care reiese o imposibilitate funciară de definire a unei identități profesionale coerente. Nu de puține ori, aceeași persoană a exercitat mai multe forme de activitate distincte și fără intenții de conectare între ele. Femeile care își reiau activitatea salariată la un moment dat o fac sub presiunea unor dificultăți financiare cărora familia nu le mai poate face față (număr mare de copii în îngrijire, decesul soțului, divorț etc.). Aceleași motive justifică și inconsecvența activității politice, ceea ce nu rămâne întotdeauna nesancționat de conducerea partidului. Caracterul accesoriu și întâmplător al activității salariate desfășurate de femei (cel puțin în cazul celor care provin din medii populare și au o instrucție școlară precară), precum și relația de dependență foarte marcată față de un agent social mai puternic completează perspectiva asupra solidarităților organice și a rețelelor intergeneraționale. Gospodăria părintească rămâne un fel de *centrum mundi*, un loc de adăpost și de retragere pentru momentele dificile, iar grupul domestic de origine exercită o funcție protectoare atâta asupra fiicei, cât și asupra copiilor acesteia. În același sens, soțul însuși este un reper în jurul căruia se articulează o identitate socială adultă, dar nu stabilă, dat fiind că el poate fi înlocuit de familia de origine.

Autoarele de autobiografii explică instabilitatea profesională feminină și prin motive legate de parcursul profesional al soților, a căror mobilitate este respectată și impune schimbările din viața familiei. Pe lângă repartițiile obligatorii din sistemul de învățământ și de producție comunist, prezența în oraș a multora dintre personajele ale căror autobiografii constituie baza cercetării mele se explică tocmai prin mobilitatea profesională a partenerilor masculini. Motivația unei astfel de situații trebuie căutată, pe lângă partajul

tradițional al rolurilor, și în concepția conform căreia activitatea feminină remunerată rămâne una secundară, dar și în diferențele concrete privitoare la valoarea sumelor înscrise pe statele de plată ale femeilor și bărbaților, și la distribuția funcțiilor de conducere în interiorul instituțiilor comuniste.

În afara imperativelor autorității părintești, care acționează adeseori în sensul contrar imperativelor oficiale și cerințelor unor cariere politice, există deci și alte rațiuni care împiedică buna desfășurare a activităților militante. Unele femei menționează în autobiografiile propuneri de avansare primite de-a lungul vieții profesionale, cărora conjunctura familială le-a împiedicat să le dea curs. O persoană angajată într-o carieră politică în ascensiune cere să reentre în producție „pentru a fi aproape de soț”, în altă situație o femeie aflată într-un post important își justifică un moment de stagnare în cariera profesională și politică prin constrângerile maternității. Scopul pentru care citez astfel de cazuri este acela de a semnaliza existența posibilității de a alege între prioritățile profesionale și cele familiale, precum și că această alegere nu se face, în cazul femeilor, decât rarissim către viața publică și carieră. Gradul de realitate a unor astfel de afirmații este greu de probat, cu atât mai mult în cazul cuiva familiarizat cu termenii în care trebuie să se prezinte o traiectorie socială acceptabilă din punctul de vedere al verificării biografice în sistem. Cu toate acestea, exemplele de mai sus sunt semnificative în logica priorității imperativelor tradiționale asupra celor politice, precum și a persistenței normelor sociale și partajului rolurilor masculine și feminine identic aceluia din societatea rurală.

Analizele sociologice centrate pe explicitarea felului în care femeile din statele socialismului real au integrat noua lor identitate socială au pus în evidență cristalizarea unor forme care, departe de a face din aceste femei niște învingătoare și niște actori implicați în procesele de definire a ordinii sociale

în lumea din care făceau parte, le-au încorsetat încă și mai profund în relații de dominație, orientate de data aceasta pe trei axe (față de cele două evocate în mod curent de discursul feminist care denunță patriarhatul). Dominației în interiorul familiei – care nu dispare odată cu proclamarea noii lumi – și aceleia din activitatea profesională – care nu dispare nici ea, capătând doar niște forme mai puțin vizibile, i se adaugă dominația în interiorul sferei politice, la care participarea devine obligatorie. Toate acestea conduc la o situație descrisă drept „triplă zi de muncă” (*triple burden*): activitate domestică, activitate profesională, activitate politică, toate constrângătoare în egală măsură. În dosarele de cadre se fac auzite ecurile dificultăților pe care le presupune administrarea individuală a acestei triple poveri.

Această analiză mi-a permis deci să pun în lumină raporturile specifice dintre diferitele niveluri la care funcționează sistemul comunist, cu un accent special pe modul în care actorii sociali răspund la comandamentele puterii. Insistențele normative ale acesteia, tendința de a invada din punct de vedere politic spațiul privat al individului și al familiei duc la recompunerea rețelelor de solidaritate și de sociabilitate în care aceștia sunt integrați. În centrul proiectului social și politic al partidului nu încetează să se afle familia, chiar dacă maniera în care puterea o valorizează și o folosește nu este întotdeauna aceeași. Potențialul relațional al familiei nucleare sau/și extinse oferă regimului varii posibilități de presiune asupra individului, iar acestuia un capital pe care poate miza în căutarea integrării sociale și a excelenței politice. În funcție de propria istorie de familie, actorii sociali inițiază strategii specifice de rescriere a traiectoriilor biografice recompunând ierarhii de sociabilitate ce caută să corespundă exigențelor regimului. Norma este astfel internalizată, iar

instituțiile „naturale” (rudenia, căsătoria, divorțul) capătă conotații și dimensiuni politice.

Desigur, problematica pe care am anunțat-o în introducerea cercetării pe care o desfășor nu este epuizată. Toate aspectele prezentate sunt puncte pe o hartă încă incompletă, și probabil multe alte idei interesante și relevante nu au fost încă integrate în acest demers. Concluziile provizorii pe care le anunț merită o nuanțare fină, între altele și din perspectiva identificării și separării diverselor momente din istoria configurării sistemului politic comunist, al prezenței diferențiate a femeilor în interiorul acestui sistem și în diversele sale etape, precum și din perspectiva diferitelor niveluri de realitate socială la care trimit sursele documentare.

Mi se pare potrivit să insist în încheiere pe posibilitatea – din punctul meu de vedere chiar necesitatea – de a continua analiza fenomenelor sociale discutate într-o formulă care să integreze momentul de ruptură intervenit la sfârșitul anilor 1990. Cu alte cuvinte, consider că dincolo de nivelul formal la care ruptura este evidentă, respectiv de cadrul de referință legal și instituțional, timpul lung al istoriei sociale pretinde interogații prin prisma unor ipoteze formulate pe baza acestor concluzii provizorii, pentru a studia recompunerea socială din perioada posterioară căderii comunismului. O mare parte dintre întrebările legate de absența actorilor feminini din viața publică politică, de opacitatea factorilor de decizie la unele tentative de sensibilizare axate pe probleme definite din perspectiva unei regândiri a regimului de gen după căderea comunismului, dar și, nu în ultimul rând, de opacitatea indivizilor înșiși vizați de diverse strategii de emancipare și de schimbare socială, și-ar putea astfel găsi răspunsurile atât de necesare.

Bibliografie selectivă

- AGULHON, M., „La représentation de la France : quelques représentations sur l’image féminine en politique”, în Hoock-Demarle, M.-C. (sous la direction de), *Femmes, nation, Europe*, Cahiers du CEDREF, Université Denis Diderot, Paris, 1995, pp. 12-17
- AIVAZOVA, S., „La liberté et l’égalité des femmes dans les pays socialistes de l’Europe de l’Est (1960-1980)”, în Fauré, C. (sous la direction de), *Encyclopédie politique et historique des femmes, Europe, Amérique du Nord*, PUF, Paris, 1997, pp. 701-728
- ALPERN ENGEL, B., Posadskaya Vanderbeck, A. (eds), *A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History*, Westview Press, 1998
- BERTAUX, D., Malysheva, M., „The Social Experience of a Countrywoman in Soviet Russia”, în Leyersdorff, S. et alii (eds), *Gender and Memory*, Oxford University Press, 1996, *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, Vol. IV, pp. 30-43
- BETEA, L., *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Polirom, Iași, 2001
- BOURDIEU, P., „L’illusion biographique”, pp. 69-72, în *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, no. 82-83/ 1986
- BROWNING, G. K., *Women and Politics in the USSR: Consciousness Raising and Soviet Women’s Groups*, Brighton, New York, St. Martin’s Press, New York, 1987
- CÂMPEANU, P., „Nașterea și moartea în România”, în *Ceașescu, anii numărătorii inverse*, Polirom, Iași, 2002, pp. 268-279

- CHELCEA, L., Lățea, P., *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, Nemira, București, 2000
- CHEVALIER, Y., „La biographie et son usage en sociologie”, în *RFSP*, no. 1, février 1979, pp. 83-101
- CÎRSTOCEA, I., „La construction politique de l’identité féminine pendant le régime communiste roumain – 1945-1965”, *IRIR work in progress series*, no. 5, year 2002
- CÎRSTOCEA, I., „Inventer un acteur politique : le régime communiste roumain et la ‘question femme’ (1945-1965)”, în curs de apariție în *Revue des études sud-est européennes*, no. 1-4/2001
- CÎRSTOCEA, I., „Eșalonul de mijloc al partidului unic – norme și practici de promovare”, în Marius O. et al., *Securității partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002, pp. 46-79
- DE GRAZIA, V., *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922-1945*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992
- DREYFUS, M. et al. (sous la direction de), *Le siècle des communismes*, Editions de l’Atelier, Paris, 2000
- FITZPATRICK, S., „Lives under Fire: Autobiographical Narratives and Their Challenges in Stalin’s Russia”, în *Mélanges à Marc Ferro. De Russie et d’ailleurs. Feux croisés sur l’histoire*, Institut d’Etudes Slaves, Paris, 1995, pp. 225-232
- GAL, S., KLIGMAN, Gail (eds) *Reproducing Gender: Politics, Publics and Everyday Life after the Socialism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000

- KLIGMAN, G., *Nunta mortului. Ritual, poetică și cultură populară în Transilvania*, Polirom, Iași, 1998
- KLIGMAN, G. *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, Humanitas, București, 2000
- KOONZ, C., *Les Mères-patrie du III^e Reich : les femmes et le nazisme*, Lieu Commun, Paris, 1989
- LIICEANU, A., *Nici alb, nici negru. Radiografia unui sat românesc, 1948-1998*, Nemira, București, 2000
- MACCIOCCHI, M.-A., *Eléments pour une analyse du fascisme*, Union Générale d'Éditions, Paris, 1976
- MATHIEU, N.-C., *L'anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*, Côté-femmes éditions, Paris, 1991
- MUEL-DREYFUS, F., *Vichy et l'éternel féminin. Contribution à une sociologie politique de l'ordre des corps*, Seuil, Paris, 1996
- OPREA, M. et al., *Securiștii partidului. Serviciul de Cadre al PCR ca poliție politică. Studiu de caz: arhiva Comitetului Municipal de Partid Brașov*, Polirom, Iași, 2002
- PASSERINI, L., *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1987
- POMATA, G., „Histoire des femmes et 'gender history'”, în *Annales ESC*, no. 4/1993, pp. 1019 – 1026
- RIOT-SARCEY, M., „L'historiographie française et le concept de 'genre'”, în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 47-4, oct.-dec. 2000, pp. 805-814
- ROCHEFORT, F., „L'accès des femmes à la citoyenneté politique dans les sociétés occidentales. Essai d'approche

- comparative”, în Cohen, Y., Thébaud, F. (sous la direction de), *Féminismes et identités nationales. Les processus d'intégration des femmes au politique*, Programme Rhône-Alpes de recherche en sciences humaines, 1998, pp. 21-45
- SCOTT, J. W., „Gender a Useful Category of Historical Analysis”, în *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, New York, 1988, pp. 28-50
- THALMANN, R., *Etre femme sous le Troisième Reich*, Editions Robert Laffont, Paris, 1981
- THALMANN, R. (sous la direction de), *Femmes et fascismes*, Tierce, Paris, 1986
- THEBAUD, F., *Ecrire l'histoire des femmes*, ENS Editions, Fontenay/Saint-Cloud, 1998
- VICKERY, A., „Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History”, în *The Historical Journal*, 36, 2 (1993), pp. 383-414
- YUVAL DAVIS, N., *Gender and Nation*, Sage Publications, London, 1997